

УДК 37.022:371.3:002.2

О.Е.Жосан,
Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені Василя
Сухомлинського, кандидат педагогічних наук

КНИГОЗНАВЧИЙ КОМПОНЕНТ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКОЗНАВСТВА

Подаються результати дослідження змісту й структури поняття книгознавства та підходи до визначення місця книгознавчих аспектів сучасного підручничознавства.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, підручничознавство, книгознавство, документознавство, бібліополістика, бібліотекознавство, бібліографознавство.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень, мета статті

Серед вітчизняних учених вперше системно почав досліджувати проблеми якості навчальної літератури К. Ушинський. На його думку, створення підручника – надзвичайно відповідальна справа, що потребує різнобічної критики, широкого використання попереднього досвіду, обов'язкового врахування зауважень та рекомендацій науковців і практиків [13, с. 46]. Ще у середині XIX століття нашим співвітчизником вперше були визначені основні засади теорії підручникотворення, складовими частинами якої є процес *розробки* підручника та процес *перевірки його якості*. Крім того, К. Ушинський прийшов до висновку про необхідність врахування в процесі розроблення підручників *вимог дидактики та методичних особливостей* викладання конкретного предмета, що стало значним поштовхом до переосмислення багатьох аспектів проблеми якості навчальної літератури та заклало фундамент для становлення нової наукової дисципліни – підручничознавства. Слід зазначити, що К. Ушинський одним із

перших почав вживати термін «підручничознавство», але, на жаль, чітко його не визначив.

Значний внесок у становлення й розвиток вітчизняного підручничознавства внесли відомі педагоги ХХ століття Г. Ващенко, М. Вашуленко, О. Дубинчук, Н. Менчинська, Є. Перовський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, Ю. Бабанський, Б. Коротяєв, В. Онищук, В. Паламарчук, В. Помагайби, Н. Тупальський та ін. На сучасному етапі означена проблема залишається досить важливою і привертає увагу науковців (О. Аніщенко, Т. Антонова, Р. Арцишевський, П. Атаманчук, В. Бевз, Л. Березівська, Н. Бібик, Т. Бойченко, М. Бурда, Н. Буринська, А. Гірняк, Л. Горяна, В. Грищенко, І. Гудзик, Л. Денисенко, Ю. Завалевський, С. Когутенко, Я. Кодлюк, Ю. Кузнецов, Т. Лукіна, О. Ляшенко, В. Мадзігон, І. Малафійк, Н. Матяш, І. Оленюк, О. Савченко, Ю. Терещенко, О. Топузов, О. Харитонова, А. Фурман, В. Яценко та ін.). Проте, на сьогодні поняття підручничознавства залишається до кінця не визначеним і не структурованим.

Метою статті є спроба дослідження змісту й структури поняття книгознавства та визначення місця книгознавчих аспектів у структурі сучасного підручничознавства.

Виклад основного матеріалу

Підручничознавство – галузь науки, що вивчає психолого-педагогічні, дидактико-методичні та ергономічні аспекти навчальної книги, тобто розвивається на стику педагогіки, психології та книгознавства.

М. Тупальський вважає, що вживання терміну «підручничознавство» має забезпечити комплексний підхід до проблем навчальної книги, оскільки інтегрує знання про характер, сутність і зміст підручника, про основні закономірності його створення, про умови, форми і шляхи підвищення якості підручника, про взаємозв'язок між різними типами, видами і формами підручників, про вплив підручника на розвиток науки, на ефективність освіти, виховання і розвитку та ін. Дана галузь науки, на його думку, має

містити історію підручника, методика і теорію, яка покликана бути своєрідною парадигмою підручничкознавства [12, с. 140]. Однак слід мати на увазі, що підручник моделює цілісний процес навчання (зміст, форми, методи тощо), тому він, у першу чергу, є об'єктом педагогічних досліджень, зокрема дидактичних, а наука, що його вивчає – галузь педагогіки.

Важливими аспектами підручничкознавства є *книгознавчі* аспекти створення і функціонування навчальної літератури. Тому, вважаю за доцільне детальніше розглянути поняття «*книгознавство*».

Термін «книгознавство» для означення науки про книгу був уведений до наукового обігу ще у 2-й пол. XVIII ст., однак до сьогодні загальноприйнятого визначення книгознавства як наукової дисципліни не існує [4].

У рамках книгознавчих досліджень книгу розглядають як складову матеріальної культури, вивчають її основні елементи, типологію, функції, зокрема соціальну. До книгознавчого комплексу наук традиційно включають: загальну теорію книгознавства, науки про видавничу справу, поліграфію, розповсюдження книжок (бібліополістику), бібліотечну справу (бібліотекознавство), бібліографію (бібліографознавство), теорію бібліофільства тощо. Кожна з книгознавчих дисциплін становить, у свою чергу, комплекс відносно самостійних галузей знань, наприклад, до науки про видавничу справу належать: теорія редагування; економіка видавничої справи; теорія мистецтва книги; основи видавничої техніки тощо [4].

Книгознавство, на думку Л. Биковського та М. Лисовського, має всі ознаки справжньої наукової дисципліни: власний предмет вивчення (книгу в широкому розумінні цього слова), межі, обсяг і метод (бібліологічний метод). Вчені ще в першій половині XX століття визначили методологію книгознавства, розширили сферу дії цієї дисципліни [1].

Далі у цьому напрямку пішов Л. Живний. На його думку, книгознавство є наукою про книгу. Під книгою слід розуміти взагалі будь-який графічний документ. Подібно до структури інших наукових галузей він ділить

книгознавство на дві частини: *загальну* і *спеціальну*. Загальна містить вступні, теоретичні відомості про книгу (бібліософія), а спеціальна – конкретні, спеціальні відомості про книгу; ділиться на низку ієрархічно підпорядкованих спеціально-книгознавчих галузей. Їх може бути стільки, скільки взагалі є бібліологічних явищ. Одним із них може бути й підручникомознавство. Кожна галузь спеціального книгознавства має власні теорію й практику [15].

Сучасні українські дослідники, як зазначає Я. Ісаєвич, проблем теорії книгознавства торкаються надзвичайно рідко, в більшості виданих в Україні статей автори обмежуються викладом концепцій сучасних російських учених, хоча є ділянки книгознавства, теоретичне узагальнення яких є заслугою і пріоритетом українських учених: Л. Дубровіної, де вперше всебічно розкрито теоретичні й практичні аспекти кодикології та кодикографії в межах книгознавчого комплексу, а також цикл досліджень Г. Ковальчук, у яких обґрунтовано концепцію книжкового пам'яткознавства [3].

Водночас, як пише В. Медведєва, слід визнати, що в Україні дотепер немає загальних теоретичних досліджень, які передбачали б розгляд книгознавства як системи, методологічного обґрунтування його спрямування, структури і пріоритетів [8]. В Україні донедавна не вивчалось місце книжок у контексті всіх засобів сучасної комунікації, не здійснювався порівняльний аналіз книжки в зіставленні з такими носіями інформації як радіо, телебачення, Інтернет.

Окремі сучасні дослідники відносять книгознавство до структури документознавства. Н. Кушнарєнко поділяє документознавство на загальне та особливе. Загальне складається з трьох розділів: теорії документа, історії документа, історії та теорії документно-комунікаційної діяльності. До теорії документа подано синонімічну назву – «документологія». Особливе документознавство, за словами Н. Кушнарєнко, складається зі спеціального та часткового документознавства. До спеціального документознавства

належать дисципліни, що вивчають особливості документів, що є об'єктами бібліотечної, архівної, музейної справи, але в переліку цих дисциплін (бібліотекознавство, бібліографознавство, архівознавство, музеєзнавство, інформацієзнавство) названо не конкретні дисципліни, що вивчають «особливості документів», а галузі знань, які мають значно ширші об'єкти вивчення [7].

Предметом часткового документознавства, за Н. Кушнарєнко, є окремі види та різновиди документа. До часткових документознавчих дисциплін віднесено книгознавство, патентознавство, картознавство, кінознавство тощо. Однак у більшості перелічених дисциплін, як зазначає Г.Швецова-Водка, предметом вивчення є не тільки особливості відповідного виду документа. Зокрема, книгознавство – це комплексна наука (або комплекс наукових дисциплін, за іншими уявленнями), до якої належать окремі наукові дисципліни, що вивчають процеси створення та функціонування книги в суспільстві. Вона, на думку Г.Швецової-Водки, не може бути «частковою» порівняно з бібліотекознавством або бібліографознавством [14].

Структуру документознавства і його зв'язки з іншими науками детально розглянув С. Кулєшов. За його поглядами, документознавство поділяється на загальне і спеціальне, що диференціюється за видами документів і типами документації. Загальне документознавство він визначає як метанаукову надбудову для всіх наук документально-комунікаційного циклу, що розробляє питання теорії документа, вивчає закономірності генезису та еволюції документа, загальні для всіх наук проблеми функціонування документів, практики їхнього створення і роботи з ними [5, с. 44–45].

Структура загального документознавства, на думку С. Кулєшова складається не з наукових дисциплін, а з таких розділів, як "Концепції документа", "Функції документа", "Типологія документа", "Основні етапи розвитку документа", "Загальні проблеми створення, зберігання та функціонування документа" тощо. Тут визначено дійсно загальні проблеми,

що стосуються будь-яких документів [5, с. 45].

Спеціальне документознавство, за концепцією С. Кулешова, теж має доволі чітко обмежене коло дисциплін, об'єктами дослідження яких є певні види документів і типи документації: управлінське документознавство, картографічне документознавство, кінофотофонодокументознавство, науково-технічне документознавство, електронне документознавство [5, с. 44]. Щодо інших галузей знань, які спеціалізуються на дослідженнях документів, які розрізняються за ознаками змісту, зовнішньої форми, номіналів, жанрів тощо, то їх об'єднання в межах документознавства, на думку С. Кулешова, навряд чи можливе [5, с. 43]. Підкреслюється також, що книгознавство входить до наук документально-комунікаційного циклу, але аж ніяк не може бути напрямом спеціального документознавства [6, с. 24].

Зв'язки документознавства з іншими науками, на думку Н. Зінов'євої, зумовлені, перш за все, походженням документознавчих концепцій, зокрема, з книгознавства, фондознавства, науково-інформаційної діяльності, бібліографознавства, науки про управлінську діяльність. Н. Зінов'єва вважає, що документознавство становить "органічну єдність" з наукознавством, архівознавством, бібліотекознавством, книгознавством, бібліографією, інформатикою, патентознавством, справочинством тощо [2, с. 167]. Водночас з цими науками документознавство збігається лише у певних частинах, тобто перетинається з ними. На її думку, документознавство є "методологічною платформою" бібліографії. Воно також включає теоретичні розділи книгознавства до власної структури, але відмежовується від книгознавства як самостійна галузь знання [2, с. 168–172].

У складі документознавства М. Слободяник виокремлює, перш за все, документологію – інтегруючу наукову дисципліну, що має відчутний метанауковий характер як для документознавчих дисциплін, так і для споріднених і суміжних наук, що також вивчають документ як одну із складових власного об'єкту (бібліотекознавства, бібліографознавства тощо)³⁰ [10, с. 19.]. Інші документознавчі дисципліни вона називає спеціальними. До

них належать: теорія документальних комунікацій, теорія документних потоків, документне фондознавство, електронне документознавство, управлінське документознавство, теорія та історія діловодства. Серед «споріднених і суміжних наук» зазначаються лише бібліотекознавство і бібліографознавство. Стосунки з книгознавством теж не визначені, незважаючи на те, що книга, дійсно, є документом [14].

Як висновок розгляду різних існуючих на даний час концепцій документознавства можна стверджувати, що в кожній з них є рація. Разом з тим у кожній із них є слабкі місця, що викликають зауваження. Синтезу набутих знань поки що не відбулося. Г. Швецова-Водка пропонує змінити точку зору: йти не від внутрішньої структури документознавства, а від його місця серед суміжних галузей знання. На її погляд, весь комплекс дисциплін, що досліджують інформацію, можна об'єднати назвою «інформологія» (дослівно: наука про інформацію). Далі цей комплекс поділяється на такі частини, як теорія інформації, інформатика соціальна і інформатика прикладна (або комп'ютерна наука). Інформатика соціальна дорівнюється теорії соціальних комунікацій і може бути інакше названа неокомунікологією. В межах останньої можна виділити теорію соціальної інформації і документологію як комплекс наук про документ, який розглядається як засіб передачі соціальної інформації. У межах документології вона виділяє такі комплексні науки, як теорія журналістики (наука про підготовку інформації), документознавство (наука про підготовку документа), архівознавство (наука про архівну справу), бібліологія або книгознавство (наука про книжкову справу). Таким чином, книгознавство розглядається як одна з документологічних наук [14].

І.Тимошенко розглядає книгознавство як окрему галузь науки та підтверджує дворівневу організацію книгознавства: загальне й спеціальне, а також, у порядку дискусії, пропонує, досліджуючи структуру спеціального книгознавства, ввести до обігу термін «бібліотечне книгознавство» [11].

Отже, зважаючи на перелічені вище ідеї, погляди й підходи, можна

визначити книгознавство як: 1) комплекс наук (комплексну науку) про книгу та книжкову справу; 2) теоретичну дисципліну про книгу і книжкову справу, синонім поняття «бібліологія».

Переважна більшість учених вважає, що книгознавство вивчає книгу як явище культури та предмет виробництва, розповсюдження і зберігання. Книгознавство – комплекс суміжних, тісно пов'язаних, але відносно самостійних наукових дисциплін суспільного циклу, що вивчають книгу, процеси її створення, розповсюдження та використання, а також галузі культури та народного господарства, що виконують ці процеси. Оскільки книгознавство носить комплексний характер, воно дуже тісно взаємодіє з іншими дисциплінами, зокрема з документознавством, бібліотекознавством та бібліографознавством [9].

Еволюція поглядів на сутність, структуру, завдання, закономірності книгознавства, як зазначає І.Тимошенко, триває з кінця XVIII ст. і має перспективу не завершитися, бо в процесі суспільного інформаційно-технологічного розвитку видозмінюється предмет науки, розширюється об'єкт [11]. Погоджуючись з цією думкою, маю зазначити, що сучасна наука досліджує теорію та історію книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства та спеціальних книгознавчих дисциплін, серед яких є ціла низка нових: кодикології, історії мистецтва книги, бібліополістики, бібліології, історії бібліотечних колекцій і зібрань, бібліотечної професіології та психології, соціології та статистики книги й бібліотечної справи, необхідної уваги *підручникомознавству* не приділяє. Проаналізувавши сучасні дослідження за зазначеними вище напрямками, мушу констатувати, що мені не вдалося знайти відомостей про спеціальне ґрунтовне вивчення вченими-книгознавцями проблем шкільного підручника або підручника для вищої освіти.

Висновки

Спираючись на висновки, що були зроблені мною на попередніх етапах дослідження, про два підходи до структурування поняття

«підручничознавство» (*перший* відносить підручничознавство до галузі педагогічних наук, хоча й з певними уточненнями та посиланнями на важливість книгознавчих аспектів; *другий* полягає у наданні підручничознавству передусім книгознавчого, а вже потім – педагогічного характеру; ґрунтується на визначенні книгознавства як наукової галузі, що має дві складові: загальну і спеціальну, – до спеціального книгознавства відносять і підручничознавство) та враховуючи результати дослідження змісту й структури поняття книгознавства, можу зробити такі висновки:

- схилиючись у цілому до першого з підходів, мушу підкреслити необхідність посилення уваги в процесі досліджень проблеми якості навчальної літератури до її книгознавчих (бібліологічних) аспектів;

- можу запропонувати використовувати таку формулу при визначенні місця книгознавчого компонента в структурі сучасного підручничознавства: книгознавство, як комплексна наукова дисципліна (або як комплекс наукових дисциплін), не може бути часткою підручничознавства; підручничознавство ж, у свою чергу, як комплексна наукова дисципліна, що розвивається на стику педагогіки, психології та книгознавства, не може бути часткою книгознавства; отже, можемо говорити лише про визначення певного книгознавчого компонента підручничознавства та відповідно – певного підручничознавчого компонента книгознавства.

Наступним кроком мого дослідження має бути спроба визначення місця педагогічних аспектів у структурі сучасного підручничознавства.

Література

1. Биковський Л. До методології книгознавства / Биковський Л. [Електронний ресурс] // Наук. зб. – Укр. Віл. Акад. наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. 2. – С. 12–17. – Режим доступу: Веб-сайт Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О.Сухомлинського НАПН України. – Режим доступу : <http://www.library.edu-ua.net/id/1060/>.

2. Зиновьева Н. Б. Документоведение: учеб.-метод. пособие / Зиновьева Н. Б. – М. : Профиздат, 2001. – 208 с. – (Сер. «Соврем. б-ка»; Вып. 17).

3. Ісаєвич Я. Д. Українське книгознавство: етапи розвитку / Ісаєвич Я.Д. // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство. – 2006. – Вип. 1. – С. 7–19.
4. Ковальчук Г. І. Книгознавство та дослідження історії книги в Україні / Ковальчук Г. І. [Електронний ресурс] // Веб-сайт Інституту історії України НАН України. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Knygoznavstvo&abcvar=14&bbcvar=17>.
5. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / Кулешов С.Г. - К. : УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, 2000. – 162 с.
6. Кулешов С. Г. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 24–27
7. Кушнарєнко Н. Н. Документоведение: [учеб. для вузов]. – 5-е изд., стереотип. – К. : Знання, 2004. – 459 с.
8. Медведєва В. Книгознавчий аспект сучасної культурної політики / Медведєва В. // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 304–316.
9. Паспорт спеціальності 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство : [постанова президії ВАК України від 21.05.1998 № 31-06/5] / редкол. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1155.1591.0>.
10. Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21.
11. Тимошенко І. До питання про структуру загального і спеціального книгознавства / Ірина Тимошенко // Вісн. кн. палати. – 2006. – № 10. – С. 45–47.
12. Тупальський Н. Учебник как объект педагогических исследований / Тупальський Н. // Сов. педагогика. – 1982. – № 5. – С. 140–141.
13. Ушинський К. Д. Про користь педагогічної літератури / К. Д. Ушинський // Твори : [у 6 т.]. – К. : Рад. школа, 1954. – Т. 1. – С. 33–50.
14. Швецова-Водка Г. Структура документознавства і його місце серед

суміжних наукових дисциплін / Галина Швецова-Водка // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 122–128.

15. Żivny L. J. Bibliografia i bibliologia. Pojecie, przedmiot, rozwój [Zasoby elektroniczne] / Żivny L. J. – Warszawa-Wilno 1936, 81 стр. // Українські вільні бібліотеки в Торонто. – Tryb dostępu : <http://www.utoronto.ca/elul/Main-Ukr.html>.

Александр Жосан

КНИГОВЕДЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ СОВРЕМЕННОГО УЧЕБНИКОВЕДЕНИЯ

Представлены результаты исследования содержания и структуры понятия книговедения и подходы к определению места книговедческих аспектов современного учебниковедения.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, учебниковедение, книговедение, документоведение, библиополистика, библиотековедение, библиографоведение.

Olexander Josan

THE BOOK STUDIES COMPONENT OF MODERN THEORY OF SCHOOL EDUCATIONAL BOOK

The results of research content and structure bibliography concept and approaches to the place Book Studies Aspect in the structure of modern theory of the construction and design of the textbook.

Keywords: educational materials, school textbooks, Theory of School Educational Book, Theory of the Construction and Design of the Textbook, book studies, bibliopolistycs, librarianship, bibliography.